

81.633.1

H 80

Пўлат Носиров

5

ЎЗБЕК НУТҚ МАДАНИЯТИ

FF0000004041

ТОШКЕНТ – 2004

87.633.1

H80

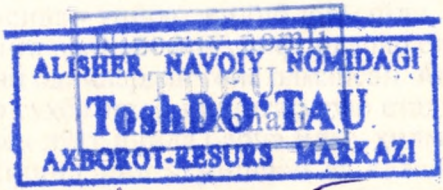
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ПҮЛАТ НОСИРОВ

ЎЗБЕК НУТҚ МАДАНИЯТИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган*

20980

Handwritten signature or initials

ТОШКЕНТ – 2004

Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти. (Ўқув қўлланма). Т.: «ЎАЖБНТ» Маркази, 2004, 197-б.

Мазкур қўлланма техника олий ўқув юртларининг «Касбий таълим» кафедралари, шунингдек, университет ва педагогика олий касб таълими факультетлари талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда талабалар «Ўзбек нутқ маданияти» фанидан касб таълимига оид билимларни эгаллашлари лозим бўлган малака ва кўникмалар минимуми белгилаб берилган. Ўқув қўлланма таълим соҳасидаги ислохотлар, касб таълими ва уни амалга ошираётган педагогик кадрларга замонавий талабларни ҳисобга олиб яратилган.

Тақризчилар: проф. Ж.Ҳасанбоев, проф. Х.Тллашев.

ЎЗБЕК НУТҚ МАДАНИЯТИ

Ўқув қўлланма сифати ва мазмунини таъминловчи бўлиб, унда касб таълими факультетлари талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда талабалар «Ўзбек нутқ маданияти» фанидан касб таълимига оид билимларни эгаллашлари лозим бўлган малака ва кўникмалар минимуми белгилаб берилган.

Ўқув қўлланма сифати ва мазмунини таъминловчи бўлиб, унда касб таълими факультетлари талабалари учун мўлжалланган бўлиб, унда талабалар «Ўзбек нутқ маданияти» фанидан касб таълимига оид билимларни эгаллашлари лозим бўлган малака ва кўникмалар минимуми белгилаб берилган.

7-8-888

© «ЎАЖБНТ» Маркази, 2004

МУҚАДДИМА

*Бир дўстки, ҳеч кимга бермаган азоб,
Узоқ синаб кўрдим, билсанг у китоб.
Сирни яширмайди ўқувчисидан,
Хабар берар сенга ёзувчисидан.
Хилватда сен билан бўлиб улфат,
Жимгина қуради ёқимли суҳбат.
Ҳеч кимдан қолишмас билимли аҳбоб,
Ундан сўрамасанг бермайди жавоб.*

Кимки китобга кўп боқса, китоб унинг зеҳнини очади, завқини оширади, сўзга чечан қилади. Китоб ёлғизликдаги энг мунис ҳамдамдир. Китоб ўтмишдан ҳам, келажакдан ҳам хабар берувчидир. Китоб инсондан ҳеч нарса тиламайди, аммо уни камолга етказади. Китоб одоб-ахлоқнинг кони, билимнинг эса булоғидир.

Эй, азиз китобхон! Киши учун китобдан азизроқ ва ёқимлироқ суҳбатдош йўқдир. Китоб фасоҳат, бадоғатда тенги йўқ, мунофиқликдан холи ҳамроҳдир. Ёлғизликда ва ғамгин кунларда мунис улфатдир. Унда на нифоқ ва на гина бор. У шундай ҳамдамки, сўзларида ёлғон ва хато бўлмайди, суҳбатидан эса кишига малоллик етмайди. У ўз дўстининг дилини оғритмайди, юрагини эса сиқмайди. У шундай рафиқдирки, киши орқасидан ғийбат қилиб юрмайди. Унинг суҳбатидан сенга шундай файзли фойдалар етадики, бундай фойдани одамлардан топа олмайсан. Аксинча, баъзи одамлар суҳбатидан кишига зарар етади.

Китобдек дўст ичида барча илму ҳилм мужассамдирки, у кишиларни ўтмишдан ва келажакдан огоҳ қилиб туради. Шунинг учун ҳам: «Китоб ақл қалъасидир!», — деганлар.

Илм бобида ниманики эшитсанг, ёзиб қўй. Қоғоз бўлмаса, деворга бўлса ҳам ёз! Чунки ёдланган нарса унутилади, ёзилган нарса эса абадий қолади.

Чиройли хат камбағал кишилар учун мол, бадав-
лат кишилар учун ҳусну жамол, олим кишилар учун
камол ҳисобланади. Қуролларнинг фойдалироғи
қалам ҳисобланади.

Замонамизнинг забардаст халқ шоири Эркин Во-
ҳидов бу қурол ҳақида шундай деган:

*Сен даставвал ойболта бўлдинг,
Сўнг замбарак бўлиб қуюлдинг.
Қилич ҳам сен, милтиқ ва наган,
Ҳатто бомба бўлиб портлаган.
Лекин олди жаҳонни фақат,
Перо бўлиб қуюлгач пўлат!*

Мен актёрман! Актёрнинг сўзи — унинг юзи-кўзи
ва ўзи! Балиқ сув билан — артист сўз билан тирик.
Сўзи ўчган куни — актёрнинг ҳам номи ўчган бўлади.
Сўзинг қадрлими, замондош?! Ҳаётда ўрнинг борми?
Элнинг юзига тик боқа оласанми? Бу йўлда ками-
кўстинг бўлса, (кимда йўқ у?)ўксинма, азизим. Сени
ишонтириб айтаманки, мамлакатда бизнинг муқад-
дас имонимиз — сўзнинг қадри учун шерлар наъра тор-
тиб, мардлар майдонга тушмоқдалар!... Халқ шоири
Абдулла Ориф: «Қачон халқ бўласан, оломон!» — деб
наъра тортса, «Мен миллатпарастман», — деб ай-
юҳаннос солмоқда шоира Зулфия Мўмин қизи.

Уларга мен ишонаман, бу сафда мен биргаман!
Ҳақиқат учун курашмоқни — гашт, ҳалол сўзни — имон
билганлар орасидаман. Бошингни мағрур тут — номинг
талаба. Сенинг бағрингга ҳам қуёш нури тегмоқда. Ке-
лажаги буюк Ватан фарзандисан. Жаҳон илм-гоҳлари-
нинг дарвозаси очилди. «Талаб ул илм, фаризатун ало-
қулли муслиму-муслиматан!»

*Илм олмоқ фарз эрур бирдек,
Мусулмоннинг эрлари-ю, аёллариға.*

Ҳадис.

КИРИШ

Нутқ маданияти инсон тафаккурининг маҳсули бўлиб, жамият маданий тараққиёти ва миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Ўзбекистонда маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг устувор йўналиши деб эълон қилинган бугунги кунда нутқ маданияти масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарблик касб этади.

Барча соҳалар каби ўзбек тилимиз ва у билан боғлиқ муаммолар ҳам аста-секин ўз ечимини топмоқда. Хусусан, нутқ маданиятига доир масалаларни ҳал қилишда тилшунос олимларимизнинг меҳнатлари, изланишлари таҳсинга лойиқдир. Таниқли тилшунос олим Низомиддин Маҳмудовнинг «Тил», «Маърифат манзиллари» номли, Нусратилла Жумаҳўжанинг «Истиқлол ва она тилимиз» каби рисоалари ана шу соҳадаги изланишларнинг ёрқин мисолидир.

Ўзбек халқи узоқ ўтмишдан таълим-тарбия хусусида бой меросга эга бўлиб, авлодларда инсонпарварлик, камтарлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, меҳроқибат, биродарлик, каттага иззат, кичикка ҳурмат каби умуминсоний фазилатларни тарбиялаб келган. Шарқ мутафаккирларининг таълим-тарбияга доир асарлари ҳам ана шу бой мероснинг туб негизини ташкил этади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асари XII асрдаги ажойиб ёдгорлик бўлган. Қайковуснинг «Қобуснома» асари ҳам бу фикримизга яққол мисол бўла олади.

Беҳисоб шукроналар бўлсинки, миллий истиқлол туфайли ўзбек халқининг ҳам кўкрагига шабада тегди, тарихимизга, маданиятимизга янгича кўз билан қарай

бошладик. Шунингдек, ўз ечимини кутаётган муамоларни ижобий ҳал қилишга бел боғладик.

Республикаимизнинг «Давлат тили ҳақида»ги, «Таълим тўғрисида»ги Қонунлари, кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва бошқа ҳужжатларда маънавий-маърифий тарбия, тил масалаларига алоҳида эътибор берилган. Ҳар қандай кадр, энг аввало, ўз она тилининг чинакам соҳиби бўлмоғи лозим.

Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 29 августдаги IX сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўз фикрини равон, гўзал ва лўнда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваламбор, раҳбар курсисида ўтирганларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин», — деб таъкидлайди. (И.А.Каримов. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиёти пойдевори». Т., 1997, 9-бет).

Бугунги кунда нутқ маданияти курси барча ўқув масканларида ва олий ўқув юртларида, шунингдек, бизнинг кимё-технология институтида ҳам ўргатилиши қувонарлидир. Нутқ маданияти ҳозирги давр тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан биридир. Бу муаммони ҳал этиш умуммаданиятимиз тараққиёти, шунингдек, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида, ўрта мактаблар ва умуман дарс ўтиш жараёнини яхшилаш билан ҳам боғлиқ. Чунки нотиклик санъати сирларини ўрганиш ва ўз фикрини баён қилаётган ҳар бир тил воситасини керакли ва лозим бўлган ўринда қўллаш мантиқан барча соҳада хизмат қилувчи ҳар бир мутахассис учун, умуман, ҳар қандай маданиятли киши учун ҳаётини зарурият, деб ҳисобланиши керак. Ўзбек адабий тили ва унинг меъёрларини илмий ўрганиш ҳам ўзбек нутқ маданияти соҳаси учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилимизнинг ривожланиш қонуниятларини, адабий тил меъёрларининг умумий ҳолатини, ундаги турғун ва нотур-ғун ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб, адабий

тилнинг нутқ маданияти ҳақида гапириш мутлақо мумкин эмас.

Тил ҳам, феъл-атвор ҳам одамга қон билан кириб, унинг бутун жисму жонига таралиб кетувчи анъаналар экан, буларга эътибор бермаслик ҳамиша катта-катта фожиаларни келтириб чиқаради.

«Нутқ маданияти асослари» фанининг асосий таянчи ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматикасидир. Нутқ маданияти тилшуносликнинг фонетика, синтаксис, лексикология бўлимлари билан чамбарчас боғланган ҳамда психология, мантиқ, эстетика, бадиий адабиёт назарияси, адабиётшунослик ва бадиий танқид билан ҳам алоқадордир.

Сўзловчининг, яъни нотиқнинг тингловчи билан фикран тўқнашувларида, ўзи бошқаларнинг тақдири учун курашишида, ниҳоят муддаога эришишда нотиқ учун сўз асосий қуроллардан биридир. Сўз — тафаккур ҳазинасининг кўзгуси бўлиб, нотиқ учун фақат фикрни ифодалаш воситасигина бўлиб қолмай, балки мавзуни фаол ифодалайдиган асосий омил ҳамдир.

Битта сўз оламни вайрон қилади,

Битта сўз қўрқоқни полвон қилади.

Жалолиддин Румий.

Сўзнинг маъноси қанчалик аниқ ва ўткир бўлса, шунчалик таъсирчан бўлиб, кўзланган мақсадни амалга оширишни осонлаштиради. Шунинг учун ҳам сўзлардан гап тузиб, сўзловчи-нотиқдан сўзга катта масъулият ва нозик дид билан қараш талаб этилади. Вазифа шуки, ҳаётда ҳам, санъат ва техника билимгоҳларида ҳам мазкур масалага, яъни сўз топиб, ўрнида, вақтида, аниқ ва гўзал қилиб сўзлаш масаласига жиддий эътибор берилса, ижобий натижа бериши шубҳасиздир. Зеро, нотиқ олдида турган энг муҳим вазифалардан бири нутқнинг хилма-хил услуб ва бой шаклларини топишдир.

Сўзни кўнгулда пиширмагунча тилга келтирма,
Ва ҳар неким кўнгулга келса, тилга сурма...

Юсуф Хос Ҳожиб.

Аввал ўйла, кейин сўйла.

Мақол.

Сўз — қурол, мақсад эса кўнгил, кўнгил ўртанмаса,
эҳтиросларга тўлмаса, сўзда таъсир бўлмайди.

Ж.Румий.

1-МАЪРУЗА

I. “НУТҚ МАДАНИЯТИ АСОСЛАРИ” КУРСИНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

II. Режа:

1. Нутқ маданияти тушунчаси.
2. Тил ва нутқнинг муҳим вазифалари.
3. Тил бойлиги ва нутқ бойлиги.
4. Нутқ маданияти ҳаётий зарурат сифатида.
5. Нутқ маданияти тарихидан.
6. Тил ва нутқ қиёси.

III. Мустақил ўқиб ўрганиш учун адабиётлар:

1. И.Каримов .Баркамол авлод орзуси. Тошкент, 2000.
2. Аҳмедов А. «Тил бойлиги». Тошкент, 1968.
3. Головин В.Н. «Основы культуры речи». М. 1980.
4. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. Тошкент, 1999.
5. Маҳмудов Н. “Ўзбек нутқи маданияти ва услубияти асослари”. 1998.
6. Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Х. «Нутқ маданияти ва услубияти асослари». Тошкент, 1994.
7. Кудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Тошкент, 1993.
8. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубияти асослари. Тошкент, 1992.

IV. Таянч сўз ва иборалар:

- Омманинг умуммаънавий савияси.
Маданий нутқ малакаси.
Лингвистик маъно — тор маъно.